

Тема 14. Теорії економічного циклу

*Еволюція за своєю сутністю процес, який рухається
циклами... Реальним є тільки цикл сам по собі
(Йозеф Шумпетер).*

*Коли сусід втрачає роботу, то це спад, а якщо ви
втрачаєте роботу, то це вже депресія.
(Американська приказка)*

1. Циклічний розвиток ринкової економіки.
2. Загальна характеристика економічного циклу.
3. Причини циклічності ринкової економіки, види економічних циклів.
4. Проблема кризи у вітчизняній економіці.

Література

1. Макконнелл К., Брю С. Экономикс . Т. 1. Гл. 10. С. 154-156 (1, 2, 3).
2. Самуельсон П. Економіка. Львів, 1993. Гл. 12 (1, 2, 3).
3. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. Підручник / За ред. Г.Н.Климка, В.П.Нестеренка. К., 1994. Розділ 27 (1, 2, 3). К., 1997. Розділ 24 (1, 2, 3).
4. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічної теорії: Підручник. К., 1995. Тема 20 §3 (4), 21 §3, 4, 5 (3).
5. Основи економічної теорії / С.В.Мочерний, С.А.Єрохін, Л.О.Каніщенко та ін. За ред. С.В.Мочерного. К., 1997. Тема 17 (1-4).
6. Общая экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общей ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлёвой. М., 1995. Гл. 29 (1-3). Гл. 30 §2,3 (4).
7. Курс экономической теории. Учебное пособие / Под ред. М.Н.Чепурина, Е.А.Киселевой. Киров, 1995. Гл. 14 §1,2,3,4 (1, 2, 3).
8. Теоретическая экономика. Политэкономия: Учебник для вузов / Под ред. Г.П.Журавлевой и Н.Н.Мильчаковой. М., 1997. Гл. 12 § 4 (1-3).
9. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М., 1996. Гл. 15 (3).
10. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С.Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб, 1997. Гл. 19.1 (1, 2), 19.2, 19.3 (3).
11. Балаиков В.З. Общая экономическая теория. Уч. пособие. Новосибирск, 1996. Гл. XVII § 1, 2 (1, 2, 3), § 6 (4).
12. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський - мислитель, вчений, громадянин. В кн.: Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. К., 1994. С.29-32 (3).
13. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Основы экономической теории: Учебное пособие. М., 1995. Гл. 12 §2, 3, 4, 5 (1, 2, 3, 4).

Проблема циклів в економічній теорії лишається доволі дискусійною. Сьогодні вже важко погодитися з думкою Дж. Кларка, що "в сучасному світі на економічні цикли дивляться приблизно саме так, як стародавні єгиптяни – на розлиття Нилу. Це явище повторюється через певні проміжки часу, має дуже важливе значення для всіх, але його дійсні причини приховані від зору". Але

зберігається розбіжність думок навколо причин циклічності. Особливу цікавість проблематика викликає у зв'язку з тривалим спадом української економіки.

1. Циклічний розвиток ринкової економіки

В ринковій економіці довгострокове економічне зростання не буває рівномірним, воно переривається періодами економічної нестабільності. Починаючи з 1825 року, ринкове господарство з певною періодичністю переживає кризи або економічні спади. Спади з часом закінчуються, починається поживлення, зрештою – підйом, який означає перевищення докризового стану економіки. Період підйому ("перегріву економіки") змінюється скороченням, після чого економіка наражається на черговий спад. Таке чергування стану економіки (перш за все промисловості), її рух за наведеними фазами в теорії отримав назву економічного циклу, циклічності.

Економічна наука встановила, що циклічні коливання мають синхронний характер, певну послідовність, чітко відбиваються в часі. Тому циклічність розглядається, як загальна закономірність, іманентна риса ринкової економіки.

2. Загальна характеристика економічного циклу

а) Підйом (expansion)

В цій фазі зростає виробництво, а разом з ним – і доходи всіх верств населення. Споживачі достатньо оптимістично дивляться в майбутнє, купують коштовні речі, часто в кредит – зростає попит, споживчі витрати. У відповідь на зростання попиту торговці замовляють більше товарів у виробників. Останні змушені розширювати виробництво, збільшувати закупівлі сировини, наймати додаткових робітників, завантажувати обладнання, вкладати кошти в купівлю нового. Оскільки економічні ресурси обмежені, а на них зростає попит, з часом починається зростання загального рівня цін – інфляція. (Всім керує "невидима рука" ринку, й кожний економічний суб'єкт прямує до власного добробуту).

Але підйом не може тривати довго. Пропозиція на відміну від попиту більш інертна, але поступово у відповідь на все зростаючий попит починає зростати й обсяг товарів, що пропонуються на ринках. Це помітно не одразу, оскільки велика частина попиту існує за допомогою кредиту. Крім цього, попит починає в певному розумінні носити спекулятивний характер. В умовах дефіциту певних товарів і зростання цін вигідно скупляти товари, акції, облигації для того, щоб перепродати згодом їх дорожче. Намагаючись розширити ці прибуткові операції, спекулянти зазвичай не обмежуються своїм власним капіталом і позичають гроші. Поки очікування спекулянтів, підприємців й споживачів виправдовуються, все йде гаразд.

Але неминуче настає момент, коли диспропорція між попитом і пропозицією з таємної стає явною. Починається рух від підйому до спаду.

б) Скорочення (reduction)

Перехід від підйому до спаду завжди відбувається несподівано. Одного дня найбільш необережні фірми і спекулянти раптом з'ясовують, що переоцінили майбутнє зростання цін і лишаються не в змозі сплатити борги і зростаючі відсотки (найчастіше спершу це відбувається на фондовій біржі). Через це в скрутне становище потрапляють їхні партнери, кредитори. По економіці котиться хвиля банкрутств. Її випереджають погані новини і паніка. Оптимізм змінюється песимізмом, а спекулятивний попит миттєво зникає. Споживачі відкладають купівлі на майбутнє, торгівля не бере нових товарів, а промислові фірми скорочують замовлення на ресурси. Рух від підйому до спаду завершено, починається спад.

в) Спад (trough)

Для того, щоб відновити рівновагу між попитом і пропозицією, необхідно знизити ціни на вже існуючі товари, а головне – скоротити виробництво. У фірм, які змушені це робити, прибутки змінюються на збитки. Вони звільняють зайвих робітників, або скорочують тривалість робочого тижня. Таким чином, доходи і робітників, і підприємців скорочуються, тож спадає попит на споживчі товари. Навіть споживачі, які безпосередньо не постраждали від безробіття, побоюються неприємностей в найближчі часи і зменшують свої витрати. Природно, що спочатку скорочує замовлення торгівля, тоді – виробництво й нарешті – інвестиції. Той самий механізм, що раніше прискорював економічний підйом, тепер поглиблює спад.

В сучасній західній економіці спади повторюються приблизно через кожні 5 – 8 років й тривають близько 6 – 12 місяців. Вони відносно неглибокі: ВВП падає не більше ніж на 2 % на рік. Але так було не завжди. Під час Великої депресії 1929–1933 рр. ВВП в США зменшився: в 1930 р. – на 9 %, в 1931 – на 8 %, в 1932 р. – на 14 %, в 1933 р. – ще на 2 %. Дохід на душу населення за цей час зменшився на 30 %, 25 % працеспроможного населення лишилося без роботи. Тяжкі наслідки Великої депресії примусили уряди західних країн розробити спеціальні заходи для пом'якшення спадів.

Економічні спади болісно переживаються більшістю населення. Глибокі й тривалі спади називають депресіями. (Існує американське прислів'я: "Коли сусід втрачає роботу, це спад, коли ви втрачаєте роботу, це депресія"). В нашому лексиконі (що походить від марксистського трактування циклів) найчастіше в значенні спаду використовують термін "криза". Інші фази циклу – депресія, пожвавлення, підйом. Але під депресією в класичній марксистській схемі розуміється збереження стабільно низького рівня виробництва й високого рівня безробіття.

Коли спад вичерпується, він змінюється пожвавленням.

г) Пожвавлення (recovery)

До появи пожвавлення ведуть самі спади. Вони виконують в економіці не лише руйнуючу, а й важливу оздоровчу функцію. Виробництво скорочується до тих пір, поки пропозиція знову не стає рівною попиту в межах всієї економіки. Штучно роздутий попит зникає, тому що зростання цін припиняється, а іноді змінюється їхнім падінням. Фірми, що вціліли, звільняються від зайвого надлишкового обладнання, розплачуються з боргами, здійснюють програми економії й скорочують витрати. Їхнє фінансове становище поступово поліпшується. Слабкі фірми, продукція яких не задовольняє суспільних потреб, не витримують спаду і припиняють існування, сильні й життєздатні – виживають. Назавжди зачиняються заводи з застарілим обладнанням і високими витратами виробництва. Звільняються від боргів і споживачі. Це створює умови для розширення споживчого попиту.

Фірми в таких умовах готові здійснити проекти, які оцінюють як прибуткові. В них є незавантажене обладнання. Ставки відсотку впали, кредит отримати легко. Можна найняти нових робітників, збільшити виробництво. Відроджується оптимізм і все йде до фази підйому. Межею між пожвавленням і підйомом є той момент, коли виробництво знов досягає найбільшого рівня, що зафіксований перед спадом.

Найбільш складною і суперечливою фазою економічного циклу є криза (спад). Вона виконує функції протилежні за своїм змістом. Руйнуючу, яка відбивається в зниженні виробництва, масовому банкрутстві, зростанні безробіття, зниженні життєвого рівня й конструктивну функцію, реалізація якої прискорює відмирання застарілих економічних елементів. Криза розчищує шлях технічному й технологічному оновленню виробництва, структурній перебудові економіки, підвищенню рівня ділової активності.

3. Причини циклічності ринкової економіки, види економічних циклів

Теорія циклів розглядає класифікацію економічних циклів, їхнє групування за різними критеріями й параметрами. Наприклад, за тривалістю відрізняють короткострокові, або малі (3 – 4 роки), середні (7 – 11 років) і великі економічні цикли (так звані "довгі хвилі" – 40 - 60 років). Поділ циклів на типи відбувається також в залежності від матеріальної основи їхнього розвитку й характеру впливу на економічне життя суспільства. При цьому різні цикли переплітаються, накладаються один на одне, що ускладнює їх диференціацію, класифікацію й аналіз.

Історично склалося так, що перші спроби аналізу стосувалися саме середніх циклів.

Перший середній цикл тривав 12 років (1825–1836 рр.). Він почався кризою надвиробництва англійської промисловості. Чергова циклічна криза відбулася в 1836 р. й охопила економіку Англії і США. Криза 1847 р. охопила вже Англію,

США, Францію й Німеччину, а криза 1857 р. вважається першою світовою економічною кризою – вона відбулася в більшості капіталістичних країн. В наступний період майже всі кризи були світовими – це кризи 1866, 1873, 1882, 1900, 1907, 1913-1914, 1920-1921, 1929-1933, 1937-1938 років. Після другої світової війни з різною мірою інтенсивності спади відбувалися в різних країнах в 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61, 1969-70, 1974-75, 1980-82, 1990-1992 роках.

Найбільш ґрунтовний аналіз середніх циклів можна зустріти в працях К.Маркса. На його думку, економічні кризи (за марксистською термінологією) є іманентною рисою ринкової економіки й свідчать про її суперечливий, обмежений характер, відсутність майбутнього. Основну причину криз К.Маркс вбачав в суперечності між суспільним характером виробництва й приватнокапіталістичним засобом привласнення. (На думку К.Маркса, абстрактна можливість криз закладена ще в простому товарному виробництві: неспівпадіння актів купівлі-продажу й функція грошей як засобу платежу).

Одну з перших цікавих спроб осмислення циклічних коливань зробив в економічній теорії відомий англійський вчений У.С.Джевонс, який пов'язував економічні спади з виникненням плям на Сонці. В якості причин також висували відмінності в ритмах органічної й неорганічної матерії, співвідношення оптимізму й песимізму в діяльності людей.

С.Сімонді (1773-1842) вважав основною причиною економічних криз суперечність між виробництвом і споживанням. Магістерська дисертація М.І.Туган-Барановського мала назву "Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини й вплив на народне життя". Цією роботою він, на думку деяких економістів, заклав підвалини сучасної інвестиційної теорії циклів.

Створення наукової теорії довгих хвиль в економіці пов'язано з іменем російського вченого М.Д.Кондратьєва (1892-1938), який надрукував в 20-ті роки ХХ ст. низку важливих досліджень, присвячених цій проблемі. Його теорія довгих хвиль увійшла в світову економічну літературу як видатне відкриття ХХ століття, здійснила суттєвий вплив на подальший розвиток цього напрямку теоретичної думки. Довгі хвилі в економіці отримали загальноновживану назву "циклів Кондратьєва". Пізніше теорія довгих хвиль отримала розвиток в працях таких відомих вчених, як Й.Шумпетер, Дж.Кларк, П.Самуельсон. Матеріальною основою довгих економічних хвиль є оновлення елементів інфраструктури з довгим терміном служби.

На основі статистики встановлено, що з початку промислової революції (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) до середини ХХ ст. якісні стрибки в базових поколіннях машин і технологіях здійснювалися з періодом 40-50-60 років. За цей термін закінчилися три довгих цикли, а з початком сучасної НТР пов'язують четвертий цикл, який триває донині.

В структурі циклу виділяють дві ланки розвитку – низхідну й висхідну хвилі, тобто довгі цикли двофазні. Низхідний період великого циклу (приблизно 20-25 років, інколи більше). В межах цього періоду гостро виявляються економічні кризи малих і середніх циклів. Один з них являє собою висхідний пункт для значних внесків попереднім розвитком технічних вдосконалень і одночасно бере на себе найбільше навантаження в перебудові економічної структури суспільства.

4. Проблема кризи у вітчизняній економіці

З'ясування принципів циклічності, причин економічних коливань має важливе пізнавальне й практичне значення. Особливо це є суттєвим для керування перехідною економікою України, яка знаходиться в стані тривалої кризи.

Криза в Україні вражає своїми характеристиками. ВВП в 1998 р. склав по відношенню до ВВП 1991 р. 44,8%, промислове виробництво відповідно – 48,5%, реальна заробітна платня – 24,1%. В 1992–1998 рр. ціни зросли майже в 56 тис. разів.

Необхідно з'ясувати глибинні причини соціально-економічної кризи в Україні, що є передумовою як діагнозу хвороби соціально-економічної системи, так і подальшого лікування.

Одразу слід зауважити, що криза в Україні та інших країнах СНД суттєво відрізняється від класичних криз. Так, перш за все, з 1990 р. до тепер триває криза не надвиробництва, а недовиробництва. За своїми масштабами вона не має аналогів у світі. Так, у США під час Великої депресії спад виробництва не перевищував 25%, а в Україні під час другої світової війни становив 40%.

Причини соціально-економічної катастрофи України більшість економістів (наприклад, С.В.Мочерний) вважає за доцільне поділити на три групи [5]:

- успадковані від колишнього СРСР;
- створені місцевими реформаторами;
- пов'язані з необхідністю трансформації економічної системи.

Перевірте себе, чи засвоїли Ви терміни і категорії: економічний цикл, фази циклу: підйом, пік, скорочення, спад, пожвавлення, рецесія, депресія.

Перевірте себе, чи уявляєте Ви, який внесок зробили в цей розділ економічної теорії: У.Джевонс, К.Маркс, Ж.-Б.Сей, С. де Сімонді, М.І.Туган-Барановський, М.Д.Кондрат'єв, Й.Шумпетер.

Питання для самоконтролю

1. Чому до 1825 р. ринкова економіка не знала економічних криз?
2. Кожна фаза циклу характеризується певними ознаками. Складіть таблицю за даним зразком за такими ознаками: завантаженість виробничих потужностей; безробіття; доход; збут; рівень цін.

Ознаки	Фази			
	Підйом	Пік (бум)	Скорочення	Спад
Настрій	оптимістичний	скептичний	песимістичний	депресивний

- З вступом економіки в період спаду кількість студентів, які кидають навчання, збільшується чи зменшується? А кількість тих, що наймаються у професійну армію? Чому?
- Чим відрізняється криза надвиробництва від порушення рівноваги між попитом і пропозицією на певний товар в певній галузі?
- Чому кожна з перелічених осіб може бути зацікавлена у вивченні тенденцій чи зміни ВВП: а) бізнесмен; б) радник президента країни; в) депутат парламенту; г) студент МФ НаУКМА?
- Як ви вважаєте, коли найсприятливіші умови для виборчої кампанії - на початку підйому, в найвищій точці підйому, на початку спаду, в середині спаду?
- Яка теорія циклу здається Вам найбільш переконливою? Чому?
- Чи має певні раціональні зерна економічна криза, не зважаючи на її руйнуючу силу?
- Зрозуміло, коли уряд занепокоєний станом економічного спаду. Але чому більшість урядів хвилюють і занадто високі темпи економічного зростання, вони навіть намагаються його загальмувати?
- Заповніть і проаналізуйте таблицю:

Співвідношення гранично-критичних та реальних показників розвитку українського суспільства в 1999 р. (в порівнянні з 1990 р.)

№	Назва показника	Гранично-критичне значення в світовій практиці	Величина показника в 1999 р. в Україні	Можливі соціально-політичні та економічні наслідки
Економічні відносини				
1.	Рівень спаду промислового виробництва	30-40% (США, Велика депресія)		Деіндустріалізація країни
2.	Частка імпортованих продуктів харчування	30%		Стратегічна залежність життєдіяльності країни від імпорту
3.	Частка в експорті країни обробленої промисловості	45%		Колоніально-сировинна структура економіки

4.	Частка в експорті високотехнологічної продукції	10 – 15%		Технологічне відставання економіки
5.	Частка державних асигнувань на науку	2%		Руйнування науково-технічного потенціалу
Соціальна сфера				
6.	Співвідношення доходів 10 % найбагатших і 10 % найбідніших	10 : 1		Антагонізація соціальної структури
7.	Частка населення, що живе за межею бідності	10%		Люмпенізація населення
8.	Співвідношення мінімальної та середньої зарплатні	1 : 3		Декваліфікація і пауперизація робочої сили
9.	Рівень безробіття	8 – 10%		Зростання соціально знедолених верст населення

Для тих, у кого є час читати не тільки підручники:

Як економічна криза відбивається на підприємцях і найманних робітниках (домогосподарствах)? Порівняйте втрати, які несуть ці суб'єкти ринкової економіки (за романом Е.Сінклера "Автомобільний король").